
«La Ilustración Ibérica» i la creació d'un mercat literari peninsular

per Víctor Martínez-Gil

1. *L'iberisme cultural*

La gran expansió de l'iberisme a Portugal i a l'estat espanyol al llarg del segle XIX contrasta amb els escassos resultats pràctics de la doctrina. No em refereixo, naturalment, al triomf d'una possible unió política, sinó a l'escassa (per bé que no inexistent) creació d'infraestructures culturals i de relacions econòmiques que l'iberisme va propiciar (i la història es repetirà al segle XX). Tanmateix, alguns intents es van fer, més enllà de les declaracions de principis i més enllà dels contactes personals entre intel·lectuals, que aquests sí que han estat fecunds al llarg dels dos últims segles. Val la pena de tenir en compte aquests intents, especialment pel que fa als projectes destinats a crear un mercat cultural i literari peninsular, perquè permeten veure des d'uns angles diferents algunes qüestions relacionades amb la construcció del mercat cultural del món iberoamericà, en el qual Catalunya, i en concret Barcelona, ha tingut sempre un paper activíssim. Dins d'aquests projectes destaca, al costat de les polítiques de traduccions intrapeninsulars dels autors de les diferents literatures, la creació de revistes destinades a tot el públic peninsular i, per extensió, iberoamericà. Al voltant dels anys cinquanta del segle XIX assistim a la fundació de força revistes que combinen el punt de vista cultural amb la intencionalitat política. És el cas de «A Ibèria», que Carlos José Caldeira va publicar a Portugal el 1852 per defensar les idees de l'iberista monàrquic català Sinibald de Mas. El 1850 havia aparegut també a Lisboa la «Revista del Mediodía», que es decantava per la creació d'una lliga duanera entre Espanya i Portugal alhora que tenia la intenció de publicar articles sobre temes literaris

d'abast peninsular.¹ Caldeira i Mas, ajudats per Juan Valera, també es troben al darrere d'una de les grans iniciatives que es van fer en aquest sentit: la «Revista Peninsular» (Lisboa 1855-1856), escrita en castellà i en portuguès. En l'article que encetava el segon any de la publicació es parlava de l'«*enlace fraternal de las dos literaturas*», però també s'hi deixava ben clar l'abast més general d'aquest enllaç, del qual «*tanto depende la civilización de la Península, y su futura preponderancia en todas las relaciones económicas y comerciales*».²

Després de la gran febre iberista provocada per la Gloriosa, la Restauració borbònica va significar un fre, encara que no pas una desaparició, d'aquests ideals. La Restauració va enterrar el somni tant d'una República com d'una monarquia ibèrica, encara que els republicans espanyols, molts dels quals es van refugiar a Portugal durant la Restauració, no van oblidar del tot el seu iberisme. El mateix Castelar, que havia anat a Portugal el 1874, va declarar el 1875 que esperava arribar a veure un estat ibèric capaç de ser una potència occidental, idea que va repetir l'any següent.³ Els dos manifestos importants de l'iberisme republicà espanyol durant aquests anys són *Mi misión en Portugal* (s.a.) de Fernández de los Ríos i *Los Estados Unidos de Iberia* (1881) de Fernando Garrido.

Com si fos una reacció a l'esfondrament de l'iberisme polític, va sorgir, sobretot a Portugal i amb una organicitat fins aleshores no assolida, la idea d'una nació ibèrica cultural. Si Antero de Quental declarava el 1868 que els portuguesos havien de renegar de la seva nacionalitat per tal d'integrar-se en una República Federal Ibèrica, el 1875 va confessar a Oliveira Martins que creia que el somni d'una federació ibèrica era irrealitzable. Tanmateix, Antero va continuar essent iberista en un sentit cultural i, juntament amb Oliveira Martins, va crear la hispanoportuguesa «Revista Occidental» amb la intenció de promoure el coneixement mutu entre els països peninsulars, una revista en què van publicar

1. Juan Valera expressava l'any 1851 a Estébanez Calderón la conveniència de fer-hi aparèixer un article sobre l'*Amadís de Gaula* i, en la mateixa carta, exposava cruament aquesta opinió: «*Soy con usted en pronosticar que se acerca la época en que los Estados de Portugal y España se fundirán en uno. [...] Esta gente daría cualquier cosa por ser españoles con tal que la corte estuviese en Lisboa y que no se dijese que los habíamos conquistado*» (Juan VALERA, *Cartas a Estébanez Calderón (1851-1858)*, Oviedo, Llibros del Peixe, 1996, ps. 31-32).

2. Andrade FERREIRA, *Influjo literario y social que la «REVISTA PENINSULAR» puede ejercer sobre España y Portugal*, «Revista Peninsular», II (núm. 1), 1856, ps. 3-5. Aquí i en totes les citacions en castellà regularitzo l'accentuació. Al llarg de l'article, quan no es tracta d'una citació directa, he normalitzat l'ortografia dels noms portuguesos corresponents a autors coneguts.

Es podrien citar també «El Frontero» de Badajoz (1849), «A Península» (1953-1853) (cf. José Antonio ROCAMORA, *El nacionalismo ibérico 1792-1936*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1994, ps. 52-56) o també la «Revista Ibérica» (1861-1863), l'òrgan més important de l'iberisme monàrquic, dirigida a Madrid per Francisco de Paula Canalejas. Rocamora cita una «Restauración del Mediodía» que deu ser la «Revista del Mediodía». Cal tenir en compte que entren en una categoria diferent aquelles publicacions que tenen un caràcter general i que recullen la presència d'escriptors d'altres literatures peninsulars de manera no programàtica (cf. César Antonio MOLINA, *Sobre el iberismo y otros escritos de literatura portuguesa*, Madrid, Akal, 1990, ps. 11-142).

3. El 1875 la va exposar a la seva *Historia del movimiento republicano en Europa* (cf. José Antonio ROCAMORA, *El nacionalismo ibérico 1792-1936, op. cit.*, p. 112).

molts autors iberistes i republicans.⁴ Assistim així a un procés força clar: la Restauració espanyola va comportar un desplaçament de l'iberisme polític cap a l'iberisme cultural en els antics iberistes. Un camí que acabarà de dur a terme Oliveira Martins, el qual va voler establir les coordenades del «geni peninsular» amb la *História da Civilização Ibérica* publicada el 1879, el mateix any en què també va aparèixer la seva *História de Portugal*, en la qual emmarcava la història nacional en la peninsular. Ibèria, a la qual Martins al·ludia amb el terme clàssic d'*Espanha*, era una nació segons els paràmetres que havien anat apareixent al llarg del segle XIX i que havien quedat fixats gràcies al positivisme: posseïa un territori, una raça, un caràcter i una història que la definien. Tan sols la llengua quedava com un element de separació. Tanmateix, van ser moltes les declaracions que al llarg del segle XIX van mirar d'atenuar aquest fet.⁵ Cal tenir en compte que el principi liberal de nació anteposava a la unitat lingüística la capacitat de crear una nació territorialment aglutinadora, i que només a partir dels anys vuitanta del segle XIX la llengua i l'etnicitat passaran a tenir un paper primordial en el nacionalisme.⁶

La influència dels llibres d'Oliveira Martins en els escriptors espanyols i portuguesos va ser enorme. A Portugal va iniciar una certa tradició iberista que postularà la necessitat d'una unitat moral, de pensament i d'acció dintre d'un dualisme polític i administratiu, idea defensada, entre altres, per intel·lectuals com Moniz Barreto, António Sardinha o Almada Negreiros.⁷ Menéndez Pelayo, per la seva banda, va considerar els escriptors portuguesos entre els espanyols d'una manera natural. Sota les lectures d'Oliveira Martins va concebre una idea d'Espanya que incloïa totes les llengües i cultures peninsulars. Leopoldo Alas va demanar el 1882 des de les pàgines d'«El Porvenir» la creació d'una *Liga Literaria Hispano-Portuguesa* que havia de consistir bàsicament en la difusió de les respectives literatures feta pels que s'hi adherissin.⁸ Els articles de Clarín sobre la

4. Cf. José Antonio LLARDENT, *Nota preliminar del traductor de los Sonetos*, dins Antero de QUENTAL, *Poetas y prosas selectas* (Madrid, Alfaguara, 1986), ps. 212-213.

5. La mateixa «Revista Peninsular» parlava en l'editorial del seu primer número de «*as afinidades dos idiomas*» (Mendes LEAL, *Introdução*, «Revista Peninsular», 1 [núm. 1], 1855, p. 5). Sinibald de Mas també defensava la gran similitud dels dos idiomes sobretot si es comparava amb distàncies com la que hi havia entre el basc i el català (cf. Víctor MARTÍNEZ-GIL, *L'iberisme català i la crisi dels estats peninsulars*, dins AUTORS DIVERSOS, *1898: entre la crisi d'identitat i la modernització. Actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, 20-24 d'abril de 1998*, vol. 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 152).

6. Cf. Eric J. HOBBSAWM, *Naciones y nacionalismo desde 1780* (Barcelona, Crítica, 1991), ps. 23-53 i 111-140. L'iberisme de la Restauració es pot considerar com un pont entre aquestes dues fases.

7. Cf. Julio GARCÍA MOREJÓN, *Unamuno y Portugal* (Madrid, Gredos, 1971), ps. 345-346. García Morejón cita més noms partidaris d'aquest iberisme: el marquès de Quintanar, Ramiro de Maeztu, Giménez Caballero i, entre els portuguesos, Pequito Rebelo, António Ferro, Ezequiel de Campos, Mendes Correia i Fidelino de Figueiredo. Ja es veu, per aquests noms, que les teories de Martins troben eco més aviat en la tradició conservadora.

8. Cf. Roger L. UTT, *Textos y con-textos de Clarín* (Madrid, Istmo, 1988), ps. 201-246. Els espanyols que havien promès entrar en la Lliga eren, entre altres, Campoamor (que com veurem tot seguit a propòsit de «La Ilustración Ibérica» tenia molts contactes amb els intel·lectuals

qüestió són una bona mostra dels equilibris i de les intencions que presidien aquest iberisme cultural. S'hi proclamava una «*emancipación legítima*» de la literatura que tenia com a objectiu potenciar «*la unión, o la más íntima amistad, por lo menos, de ambos países*», per de seguida aclarir que s'estava lluny de «*la solución unitaria; este problema sociológico queda fuera del propósito iniciado*». Quan, poc abans, se'ns havia dit que els membres de la lliga «*tampoco descuidan ni desprecian el aspecto social, la utilidad política que a la larga esta unión pudiera traer*».⁹ L'iberisme polític i econòmic sempre es troba latent sota l'iberisme cultural. Tanmateix, seria injust negar-li a aquest autonomia i voler negar la seva preponderància entre els anys setanta i noranta del segle XIX. Si bé l'iberisme manté sempre diversos arguments alhora (culturals, econòmics, polítics), no es pot deixar de notar durant les primeres formulacions de l'ideari, al llarg de la primera meitat del XIX, la preponderància dels arguments economicistes i polítics (quedant com a mera excusa en molts casos els culturals), mentre que a partir dels anys setanta d'aquell segle la idea de la unió cultural passa a adquirir més força, com una actitud vicària que pot ser més o menys sincera, però que sovint dóna sortida a l'atzucac en què havien caigut els plantejaments polítics.¹⁰

Hi haurà un fet que tornarà a canviar la faç de l'iberisme: l'Ultimatum anglès a Portugal el 1890. El govern britànic, espantat pels plans d'expansió de Portugal a l'Àfrica, va amenaçar de bombardejar Lisboa si els portuguesos no retiraven les seves tropes del que es considerava territori britànic entre Angola i Moçambic. La humiliació de Portugal dotarà l'iberisme d'una nova actualitat, ja que tornarà a ser vist com una manera de poder plantar cara, des de la Península, a les potències europees imperialistes. En aquesta situació, fins i tot Oliveira Martins declararà el 1890 que Portugal i Espanya serien «*unidas ou confederadas, senão a primeira potencia marítima da Europa, pelo menos uma força capaz, só por si, de inutilizar o immenso poderio naval da Inglaterra*».¹¹ A més a més, l'iberisme va tornar a sonar just en un moment en què el catalanisme podia acollir-lo des d'uns supòsits nous, clarament nacionalistes. Des de Catalunya, però per a tota

portuguesos), Pérez Galdós o Giner de los Ríos. Clarín no acceptava, però, l'incipient regionalisme espanyol, com ha comentat Molina: «*Clarín omite las referencias a lo catalán, gallego y vasco, así como de la posible integración no solamente de dos lenguas, sino del conjunto de las cinco. Se habla siempre de bilingüismo y también omite la mención de escritores catalanes y gallegos que, precisamente por aquel entonces, estaban viviendo su Renacimiento*» (César Antonio MOLINA, *Sobre el iberismo y otros escritos de literatura portuguesa*, op. cit., p. 24).

9. CLARÍN, *Un buen propósito. Una liga literaria hispano-portuguesa* (7-IX-1882), dins Roger L. UTÍ, *Textos y con-textos de Clarín*, op. cit., p. 206.

10. La idea d'un iberisme purament cultural desvinculat de la política ja havia estat defensada per Juan Valera entre els anys 1861 i 1863 a la «*Revista Ibérica*». Valera havia estat secretari d'ambaixada a Portugal (1850-1851) i encara hi havia de tornar com a ambaixador (1881-1883). A *España y Portugal* es mostrava convençut que, tot i que la unió ibèrica era possible en teoria, a la pràctica era impossible perquè els nacionalismes de tots dos països s'enfrontaven. L'iberisme cultural neix, així, de la desil·lusió, o de la consciència, de la impossibilitat d'anar més enllà (cf. C.A. MOLINA, *Sobre el iberismo y otros escritos de literatura portuguesa*, op. cit., ps. 52-54).

11. Citat per Maria Teresa Pinto Coelho, dins *Apocalipse e regeneração: o Ultimatum e a mitologia da Pátria na literatura finissecular* (Lisboa, Cosmos, 1996), p. 84.

la Península, es va formular un nou iberisme que la historiografia ha batejat com a catalanista i que entenia Ibèria com un conglomerat de diferents nacions. Aquest iberisme, que d'altra banda no hauria estat possible sense la prèvia definició d'una Ibèria cultural, a Portugal va ser acollit per escriptors com Teixeira de Pascoaes o Fernando Pessoa i serà predominant al llarg del segle XX.¹²

És impossible jutjar l'iberisme castellà o espanyol durant els primers anys de la Restauració sense tenir en compte la qüestió regional, ja que hi haurà una connexió clara entre l'acceptació de l'iberisme cultural i la posició que es pren en relació amb el catalanisme. En algun cas, l'iberisme pot servir per a acceptar el catalanisme, com passa amb Valera, el qual pot partir del seu previ lusitanisme per assimilar la literatura catalana,¹³ o també amb Menéndez Pelayo, que accepta totes les varietats lingüístiques com a filles del mateix geni nacional peninsular. La posició davant del regionalisme acabarà sent la mateixa que la que se sosté en la qüestió ibèrica, com ho demostra Valera quan, en guàrdia davant de l'expansió del catalanisme, acaba postulant la idea del castellà com a gran llengua peninsular.¹⁴ En realitat, en molts casos l'acceptació de l'iberisme cultural sembla que sigui un pretext per a defensar el catalanisme cultural i, alhora, rebutjar el catalanisme polític.¹⁵ Tot plegat, una doble fórmula que, sense renunciar a l'expansionisme peninsular, vol salvaguardar la integritat de l'Espanya borbònica

12. Cf. VÍCTOR MARTÍNEZ-GIL, *El naixement de l'iberisme catalanista* (Barcelona, Curial, 1997) i *A Ideia Iberista na Geração do «Orpheu»*, dins Maria Luisa CUSATI (ed.), *Atti del Congresso Internazionale Il Portogallo e i mari: un incontro tra culture (Napoli, 15-17 dicembre 1994)* (Nàpols, Istituto Universitario Orientale / Liguori, 1997), ps. 119-137. Aquesta evolució significa l'adaptació definitiva de l'iberisme a l'evolució general del nacionalisme a Europa que també va transformar el catalanisme en un sentit molt més agressiu (cf. el llibre ja citat de HOBBSAWM, *Naciones y nacionalismo desde 1780, op. cit.*, ps. 111-140).

13. En una famosa carta escrita el 10 de març de 1887 a Narcís Oller, Valera planteja aquest esquema: «*Es más: yo creo que a la larga, o tal vez pronto, si siguen Vdes. escribiendo mucho y bien en catalán, se venderán y leerán en catalán, por toda España, sin necesidad de traducciones, como sin duda Vdes. nos leen en Cataluña sin traducirnos, a los autores castellanos y como debemos además leer a los portugueses y ser leídos por los portugueses. Yo me alegro de que haya, no una, sino tres lenguas literarias en la Península; pero creo que un genio o espíritu solo, exclusivo para otra casta y común a las tres familias ibéricas debe ser superior y estrecho lazo de amistad. [...] En resolución, yo miro como riqueza envidiable, que no debemos perder, ni confundir, ni mezclar, el que tengamos tres y no una sola lengua literaria; pero me inclino a creer que todo español culto debe entender y estudiar las tres, seguro de que con ello completará y hermoseará más la que él hable y escriba, sin desnaturalizarla por eso*» (citad dins Narcís Oller, *Memòries literàries*, Barcelona, Aedos, 1962, p. 42).

14. Segons Antonio Rocamora, la visió de Valera d'una Espanya «*esencialmente castellana le llevó a enfrentarse a lo que juzgaba como excesos regionalistas y a creer que el castellano estaba predestinado a ser la lengua común ibérica*» (*El nacionalismo ibérico 1792-1936, op. cit.*, p. 120). Cf. també Horst HINA, *Castilla y Cataluña en el debate cultural 1714-1939* (Barcelona, Península, 1986), ps. 220-221: «*Menéndez Pelayo, a diferencia de Valera, a diferencia de más tarde Unamuno, está convencido de que no se debe identificar el castellano con el español. El castellano sería una de las lenguas españolas, no la lengua española. Lo "español" sería una característica histórica y del ser, no una denominación de lengua. [...] La riqueza de lo español no debe manifestarse, como en Valera, en la permanencia del español castellano, sino en el pluralismo de las lenguas y literaturas ibéricas.*»

15. Horst Hina ha escrit que l'acceptació de la literatura regional «*toma verdaderamente una función de coartada para la discusión política que no ha tenido lugar*» (*ibidem*, p. 238). Una cosa semblant es pot dir pel que fa a l'iberisme.

(vista la impossibilitat d'una monarquia ibèrica) en contra de tots els elements «dissolvents»: el republicanisme federalista i iberista i el regionalisme.

La línia d'iberisme cultural promoguda per Oliveira Martins i recollida pels intel·lectuals de la Restauració va influir amb gran força en autors com Àngel Ganivet o Miguel de Unamuno, els quals tanmateix se singularitzaven generacionalment pel seu rebuig a l'estat borbònic. També en aquest cas el posicionament enfront del catalanisme pot explicar el rebuig de l'iberisme polític. Ganivet va escriure al seu *Idearium Español* que calia «fundar una unidad intelectual y sentimental ibérica», per a la qual «hay que enterrar para siempre el manoseado tema de la unidad política y aceptar noblemente, sin reservas ni maquiavelismos necios, la separación como un hecho irreformable».¹⁶ Igualment, Unamuno, enemic acèrrim de qualsevol idea de federalisme, espanyol o ibèric, considerava que Espanya i Portugal representaven una unitat, però el seu iberisme era formulat «como la afirmación de una necesidad orgánica de comprensión mutua, fraternal, entre pueblos hermanos que han cobrado autonomía e independencia».¹⁷ En aquests casos, l'iberisme cultural implicava, necessàriament, l'oblit de qualsevol idea d'iberisme polític, el qual era vist com una causa de recels i d'odis més que no pas d'unió i, també, com un afebliment d'Espanya, ja corcada pels regionalismes i pels nacionalismes anticastellans.

2. Iberisme i mercat cultural: «La Ilustración Ibérica»

Com s'ha dit sovint, Barcelona es va convertir durant la Restauració en un centre bàsic per a entendre el desenvolupament de la indústria editorial en castellà. Els intel·lectuals catalans van col·laborar en aquest procés, encara que això no vol pas dir que renunciessin a l'establiment d'uns àmbits de prestigi i d'ús per al català. Seran paradigma de tot això crítics com Yxart o com Ramon D. Perés i revistes com «Arte y Letras». És dins d'aquest mercat que cal considerar publicacions com «La Ilustración Ibérica», de la qual es van publicar

16. Citat per GARCÍA MOREJÓN, *Unamuno y Portugal, op. cit.*, p. 350.

17. *Ibidem*, p. 357. Cal tenir en compte, tanmateix, l'entrevista que António Ferro va fer a Unamuno l'any 1930 per al «Diário de Notícias» (reproduïda en part per GARCÍA MOREJÓN, *ibidem*, ps. 365-367), on repetia la seva vella comparació entre les llengües «regionals» espanyoles i una espingarda (mentre que el castellà era com un Mauser) que ja havia aixecat polseguera en els medis catalans. Les tesis d'Unamuno eren, també, un argument en contra del portuguès, com va evidenciar Pessoa en un text redactat en anglès a començament dels anys vint sobre la creació d'una aliança peninsular (cf. Fernando PESSOA, *Ultimatum e Páginas de Sociologia Política*, Lisboa, Atica, 1980, ps. 193-194). En l'entrevista amb António Ferro, davant la insistència de l'entrevistador per deixar clar que el portuguès és una llengua tan imperial i tan difosa com el castellà, i que per tant no té res a veure amb el català i el basc, Unamuno respon: «Camões fez versos em espanhol.» I, davant l'escàndol de Ferro, Unamuno, que en tot moment es va declarar contrari a les idees republicanes federalistes, deixa anar: «Mas julgo que a personalidade de um povo não se perde numa Republica federal. Ganha, pelo contrário, porque terá maior expansão... Federação não quer dizer domínio, quer dizer colaboração.» La posició d'Unamuno demostra que, als anys vint-trenta, parlar de Portugal volia dir, també, tenir en compte les idees del catalanisme.

730 números entre els anys 1883 i 1898. Com les altres il·lustracions germanes, aquesta oferia en les seves planes una literatura que bevia encara de tòpics tardoromàntics, però que ja s'imbuïa de nous plantejaments realistes (Clarín hi va col·laborar) i científicistes. Tot plegat, amanit amb il·lustracions i gravats. La singularitat de «La Ilustración Ibérica» es trobava en el seu títol i en la seva intenció. Si la «Il·lustració Catalana» s'adreçava al públic que llegia en català i la «Ilustración Hispánica» al que llegia en castellà, «La Ilustración Ibérica» ho feia a un públic, en principi, castellà/català i portuguès. És un exemple de com, des de Barcelona, l'iberisme cultural va arribar a interferir en els intents de crear un mercat consolidat editorial i cultural que anés més enllà de Catalunya i que, en aquest cas, va arribar fins i tot a Portugal.

La pregunta que ens podem fer, però, és fins a quin punt una revista com «La Ilustración Ibérica» va complir realment aquest paper de pont entre els públics peninsulars. Diferents estudiosos han destacat la importància de la revista, especialment pel que fa a la seva incidència en el desenvolupament del naturalisme hispànic. En aquest sentit, per la seva qualitat i per la importància dels seus col·laboradors (Clarín i Rafael Altamira, entre altres), s'ha comparat amb l'«Arte y Letras» que Yxart va dirigir des del 1883 i que Clarín va proposar com un dels òrgans de propaganda de la lliga literària hispanoportuguesa.¹⁸ És curiós de constatar que a «La Ilustración Ibérica» Clarín hi va publicar quaranta articles, ja des del primer número, però cap d'ells de dedicat a Portugal o a la literatura portuguesa.¹⁹ És possible que l'autor asturià, l'any 1883, ja es trobés allunyat de la seva proposta. Tampoc no cal deixar de banda el fet que, el 1882, s'havia mostrat contrari a una «revista internacional en que escriban portugueses y españoles» perquè era preferible utilitzar òrgans que ja existien i que tenien un públic.²⁰ Malgrat la clara orientació hispanoportuguesa de «La Ilustración Ibérica», el que cal preguntar-se és fins a quin punt és certa la imatge que s'ha donat d'aquesta publicació com una seu per on van desfilar «muchos portugueses (y docenas de artículos sobre sus obras y su pensamiento) [...] publicándose en sus páginas lujosamente ilustradas un elevado número de artículos en portugués».²¹ Reconsiderar aquests judicis ens pot portar a entendre més bé els límits i l'abast de l'iberisme cultural.

18. Cf. Adolfo SOTELO VÁZQUEZ, *Narcís Oller y las relaciones literarias entre Cataluña y España (1884-1902)*, dins AUTORS DIVERSOS, *El Sigle Romàntic. Actes del Col·loqui Narcís Oller (Valls, 28, 29 i 30 de novembre de 1996)* (Valls, Cossetània, 1999), ps. 109-111. Sotelo hi destaca que la «revista, necesitada aún hoy de un exhaustivo estudio, tenía vocación hispano-portuguesa (contiene textos bilingües y escriben varios críticos portugueses)».

19. Cf. Sergio BESER i Laureano BONET, *Índice de colaboraciones de Leopoldo Alas en la prensa barcelonesa*, «Archivum», XVI (1966), ps. 157-211.

20. CLARÍN, *Un buen propósito. Una liga literaria hispano-portuguesa (Conclusión)* (13-IX-1882), dins Roger L. UTT, *Textos y con-textos de Clarín*, op. cit., p. 209.

21. Dins Roger L. UTT, *Textos y con-textos de Clarín*, op. cit., p. 230. De manera una mica arriscada, Utt identifica la publicació amb els somnis de Clarín, quan aquest havia declarat expressament que la seva proposta era d'una altra mena. És cert, però, que devia veure la publicació com una cosa que anava en favor de la seva idea.

«La Ilustración Ibérica» se subtitulava «*Semanario científico, literario y artístico redactado por los más reputados escritores de España y Portugal e ilustrado por los mejores artistas del universo*» i, durant els primers anys, duïa a la capçalera sengles retrats de Camões, Cervantes i Homer, després substituïts per dues al·legories que mostraven els escuts espanyol i portuguès. Editada per Ramón Molinas, va ser dirigida pel crític d'art Alfred Opisso, el qual (i aquest seria un altre dels aspectes importants de la publicació) la va convertir, a partir de l'any 1887, en porta d'entrada del preraphaelisme a casa nostra.²² Al *Prospecto para 1884*, el segon any de la publicació, llegim una declaració de principis que il·lustra perfectament sobre la mena d'iberisme que la revista proposava:

«Al dar comienzo a la publicación de La Ilustración Ibérica manifestamos ya, con cuanta claridad y exactitud nos fue posible, cuál era el fin que nos proponíamos, cuáles la índole y tendencias del semanario, cuáles nuestras aspiraciones.

»Contribuir a que, sin la utópica unión ibérica, utópica en cuanto signifique la sumisión de un pueblo al otro, la conquista del uno por el otro, las dos naciones que constituyen nuestra Península se conociesen y se amasen; estrechar los vínculos entre ambas; difundir en las dos el gusto a las letras y a las bellas artes, poniendo los buenos escritores y los buenos grabados al alcance de todo el mundo, de las clases todas, por escasos que fuesen sus recursos; éstos, dijimos en nuestro primer prospecto, que eran nuestros propósitos, y el público español y el portugués pueden decir si, en el primer año de su existencia, La Ilustración Ibérica ha dado o no fiel y exacto cumplimiento a su programa.»

Els plantejaments de la revista, per tant, responen a un feble iberisme cultural teòric que, però, es transforma en una forta ambició pel que fa a la creació d'un mercat cultural. En principi, la revista era pensada per ser venuda tant a Espanya com a Portugal, i això obligava a parlar de tots dos països com si es tractés d'un de sol bo i remarcant que seguien la mateixa evolució en les tendències i les pràctiques literàries (la qual cosa, com veurem en parlar de Teófilo Braga i de la influència de Campoamor, no deixava de ser certa):

«Nótase en nuestro público, así como en el portugués, una especie de renacimiento de la afición a los estudios serios, a los buenos trabajos literarios y artísticos, y respondiendo a esta necesidad que el pueblo español y el portugués sienten, parece como que nace en ambos países una generación de

22. Cf. Maria Àngela CERDA I SURROCA, *Els pre-rafaelites a Catalunya* (Barcelona, Curial, 1981), ps. 178-179. Cerdà i Surroca qualificava la revista de «marcadament anglòfila i similar a "The Studio"». Als anys quaranta n'havia parlat en aquest sentit, destacant-ne les il·lustracions de Whistler i dels preraphaelites, Eugeni D'ORS al *Novísimo Glosario (1944-1945)* (Madrid, Aguilar, 1946), ps. 652-653, com va recordar Guillem Díaz-Plaja, el qual la considerava un precedent directe de la revolució protagonitzada per «L'Avenc» a partir del 1892 (cf. Guillermo DÍAZ-PLAJA, *Modernismo frente a Noventa y ocho*, Madrid, Espasa-Calpe, 1979, ps. 318-319).

escritores y artistas, verdaderamente dignos de tales nombres, capaces con sus plumas, con sus buriles, con sus pinceles o con sus lápices, de satisfacer la necesidad a que nos referimos.

»Mucho, muchísimo tiempo había pasado desde el siglo de oro de las literaturas española y portuguesa, sin que ni una ni otra hubiesen vuelto a conseguir, o siquiera a intentar recuperar, el brillo, la importancia que entonces tuvieron, hasta que en nuestra época hemos visto a la una y a la otra, cual árboles muertos sólo en apariencia durante un largo invierno, que reviven al volver la primavera, recobrar la vitalidad perdida, recibiendo la vivificante savia del ingenio de escritores distinguidos en los diversos ramos literarios, y cuyos nombres son sobradamente notorios para que los citemos en este sitio. Y otro tanto podemos decir de lo que al arte se refiere.»

Les col·laboracions literàries es deuran «a los mejores escritores de España y Portugal». Els gravats es dedicaran sobretot als monuments d'Espanya, «*nuestra patria*» (també, com ho acabem de llegir, «*nuestro público*» és, en primer terme, l'espanyol), però alternaran amb altres de referits a Portugal i a les amèriques espanyola i portuguesa «*a fin de que el cuadro sea completo*». Finalment, el prospecte anuncia que als subscriptors se'ls regalarà un llibre amb «*poesías debidas a los más insignes vates de la Península*».

Malgrat aquestes declaracions, si donem directament un cop d'ull a la revista ens adonarem que el seu portuguesisme i el seu iberisme cultural es queden força reduïts a la pràctica. Segons el que es diu al prospecte citat, la revista havia estat ben acollida tant a Espanya com a Portugal, però sembla difícil que el públic portuguès es pogués interessar en una publicació que, quan feia resums de l'any literari o teatral, s'ocupava exclusivament de les novetats castellanés o que, quan publicava algun autor portuguès, el traduïa al castellà si es tractava d'un text en prosa i, si era un poema, el reproduïa amb la traducció al costat. Val a dir, a més a més, que el nombre d'autors portuguesos que hi publicaven no és tan abundant com les declaracions de principis fan preveure: si abunden el primer any, a partir del segon van escassejant fins a arribar a anys en què no n'hi ha cap (el 1884, el 1886 i el 1887). És cert, amb tot, que per als primers números els editors es van buscar un pes pesant de la cultura portuguesa: Teófilo Braga, del qual van publicar un article sobre els mecanismes fisiològics de la imitació com a origen de l'art intitulat *Orígenes orgánicos del arte*.²³ Es triava, així, un autor republicà i iberista, el gran historiador de la literatura seguidor de Comte i del positivisme. D'aquesta manera es responia a la intenció de la revista de donar compte, a nivell peninsular, de la renovació literària que s'estava produint. De l'il·lustre iberista va aparèixer aquell mateix any un conte popular sota la indicació *Cuentos populares portugueses*, titulat *Hocico de buey*.²⁴ Totes les publicacions de Teófilo Braga van ser publicades en castellà, sense que hi constés cap indicació de traducció.

23. Núm. 1 (6-I-1883), p. 7, i núm. 2 (13-I-1883), p. 7.

24. Núm. 23 (9-VI-1883), ps. 2-3.

El març d'aquell primer any, Eduardo Pontevel va inaugurar les col·laboracions líriques lusitanes amb *Mãe*, poema on es canta el dolor de la mare perquè el seu fill soldat és lluny, dedicat *Ao eminente poeta don Ramon de Campoamor*²⁵ i amb traducció castellana de Blas Quito al costat, el qual traduirà també tots els altres poemes d'autors portuguesos. Es tracta d'autors, ja no secundaris, sinó, a banda António Feijó, d'una qualitat ínfima que dediquen els seus versos al «mestre» Campoamor. Em limito a enumerar-los per ordre d'aparició i a donar en nota les referències als seus poemes: N. Vieira Natividade,²⁶ António Feijó,²⁷ Nuno d'Albuquerque²⁸ i un misteriós A. de B. P.²⁹ Llevat d'António Feijó, tots els altres escriptors dediquen la seva obra a Campoamor, cosa que assenyala el poeta asturià com una possible via personal d'accés a la revista i que, en tot cas, el mostra com una porta d'entrada a la cultura espanyola en uns poetes influïts pel to satíric i filosòfic de l'autor d'*Humoradas*, porta que en algun cas es veu complementada per les relacions amb l'iberista Castelar. De fet, Campoamor, amb João de Deus, es convertirà en un dels mestres de la poesia portuguesa dels anys setanta i vuitanta del segle XIX.³⁰ Tot plegat no fa sinó confirmar que els autors portuguesos que col·laboren en la revista segueixen una línia filosòfica positivista i amb rivets moralistes que encaixava perfectament amb la literatura de la Restauració.

El mes de maig de 1883, «La Ilustración Ibérica» va publicar, en dues jornades, un article de Ricardo Blanco Asenjo, un dels col·laboradors habituals de la publicació, sobre els escriptors portuguesos del segle XVI. L'article és una

25. Núm. 12 (24-III-1883), p. 3.

26. *Eleonora*, poema amorós també dedicat *A don Ramon de Campoamor*, núm. 13 (31-III-1883), p. 7; *O niunho*, poema filosòfic en què l'autor es pregunta si els ocells tenen instint o raó dedicat *A Fialho de Almeida*, núm. 14 (7-IV-1883), p. 7; *Acuarella*, sonet descriptiu de la natura dedicat *A Lutz de Souto*, núm. 16 (21-IV-1883), p. 7.

27. *Pallida é loira*, sonet romàntic amb tocs finiseculars sobre la mort de l'estimada (en aquesta ocasió Blas Quito va preferir un títol que s'allunyava de l'original per a la traducció: *¡Muerta!*), núm. 18 (5-V-1883), p. 7. Aquesta poesia d'António Feijó, considerat deixeble de Gonçalves Crespo i del parnassianisme francès, és una de les més famoses de l'autor: «*De entre o mostruário de temas pitorescos ou exóticos e de proezas versificatórias que reuniu nas Líricas e Bucólicas (1883), salienta-se o soneto Pálida e Loira, a mais famosa das muitas poesias que nesta época se consagraram a um falecimento*» (António José SARAIVA i Oscar LOPES, *História da Literatura Portuguesa*, Porto, Porto Editora, 1985, p. 984).

28. *Dois dias*, poema sentimental amb un lema de Castelar, que, com ja he dit, el 1874 havia visitat Portugal, extret d'*Historia de un corazón: Por un beso del ser amado se debe dar hasta la eternidad*, núm. 28 (14-VII-1883), p. 2. Aquest autor publicarà tres poemes sota el lema *A Hespanha: Por ocasião do segundo centenário de Don Pedro Calderón de la Barca: O Genio I*, dedicat *Ao mais primoroso poeta da Península Iberica, ao meu respeitabilíssimo amigo D. Ramon de Campoamor em testemunho de infinda gratidão*, núm. 29 (21-VII-1883), p. 6; *Calderon II*, núm. 30 (28-VII-1883), p. 6; i la *Conclusion Hespanha III*, en què llegim: «*A festa é do progresso universal, / do povo todo irmão, / que vae depor no eterno pedestal / um nome, uma nação*» i: «*Patria de Calderon, Vega e Cervantes, / Hespanha, eu te saúdo!*» (núm. 31 [4-VIII-1883], p. 6). Més endavant publicarà *Pois não*, sonet humorístic sobre l'amor i les presumides, núm. 32 (11-VIII-1883), p. 6.

29. *Fugiu*, sonet sobre un niu que, abandonat per l'ocellet, resta sol, dedicat *A don Ramon de Campoamor*, núm. 40 (6-X-1883), p. 6.

30. Cf. António José SARAIVA i Oscar LOPES, *História a literatura portuguesa, op. cit.*, p. 975.

mostra de com la revista intenta fer evident l'iberisme cultural sense ferir la susceptibilitat portuguesa: «*La literatura portuguesa sigue en su marcha un proceso semejante a la nuestra; bien es verdad que en la formación de todas parece como si presidieran siempre las mismas leyes históricas y estéticas.*» Hi ha una idea clara de comunitat peninsular:

«*En nuestra patria los poemas de vidas de santos aparecen al propio tiempo que las primeras manifestaciones de nuestro romancero, y en Portugal, pueblo tan unido al nuestro por la comunidad de raza y de tradiciones históricas, aparecen también como monumentos primitivos de su literatura naciente obras que reflejan este doble carácter nacional y religioso.*»³¹

Blanco Asenjo parla, en el segon lliurament de l'article, del poeta renaixentista Sá de Miranda, admirador de Juan de Mena, de Jorge Manrique i del Marqués de Santillana, és a dir, de l'antiga escola espanyola. I tot parlant de Camões, del qual escriu que al «*paso que resucitaba la antigua escuela española, estudiaba los mejores modelos de la literatura italiana de los siglos XV y XVI, imitándolos con la libertad de un espíritu superior*»,³² acaba, sense cap referència al fet que hagués escrit en castellà, amb una afirmació de pur nacionalisme portuguès: «*El período de los escritores portugueses que siguen en el siglo XVI la escuela italiana, se cierra con Camoens, el escritor más nacional que ha tenido el vecino pueblo lusitano.*»³³

L'any 1883 encara veuria noves col·laboracions d'autors portuguesos a «La Ilustración Ibérica», tots ells publicistes avui dia oblidats: J. G. Gonçalves Pereira hi va publicar la prosa lírica *Un paseo por los alrededores de mi aldea*,³⁴ Ribeiro Gonçalves un seguit de pensaments sobre temes com l'autoritat, la tolerància o l'heroisme amb el títol *Páginas sueltas*,³⁵ J. Dos Reis el conte *Un amor verdadero*³⁶ i, per últim, Adolfo Salazar hi va fer aparèixer un tractat sobre, com el seu títol indica, els *Eunucos*.³⁷

Caldrà esperar fins al 1885 per a veure una altra col·laboració portuguesa a «La Ilustración Ibérica», aquest cop ben il·lustre: Ramalho Ortigão i l'article *Revista de artes industriales. El mobiliario del porvenir*. Tanmateix, es tractava d'una traducció feta a iniciativa de la revista, més que no pas d'una col·laboració.³⁸ Cal

31. *Estudios de literatura portuguesa. Los quinientistas*, núm. 20 (19-v-1883), p. 6.

32. *Estudios de literatura portuguesa. Los quinientistas (Conclusión)*, núm. 21 (26-v-1883), p. 3.

33. *Ibidem*, p. 6.

34. Núm. 26 (30-vi-1883), p. 3. No hi consta traducció. És possible que es tracti d'un autor gal·lec.

35. Núm. 42 (20-x-1883), p. 6. Hi consta «*Traducción del portugués*», però no el traductor.

36. Hi consta sempre: «*Traducción del portugués*», núms. 43 (27-x-1883, p. 3), 44 (3-xi-1883, p. 3), 45 (10-xi-1883, p. 3) i 46 (17-xi-1883, p. 3).

37. Hi consta: «*Traducción del portugués*», núm. 38 (22-ix-1883), p. 3, i núm. 39 (29-ix-1883), p. 3.

38. La nota que acompanya l'article diu: «*La originalidad y brillantez de este profundo estudio, digno en un todo de la pluma de su distinguidísimo autor nos mueven a trasladarlo a las columnas de*

tenir en compte, però, que no disposem de dades per a assegurar que les col·laboracions anteriors citades fossin adreçades directament pels autors a la revista.

El 1886 i el 1887, en canvi, com ja he dit, no apareixerà cap col·laboració portuguesa a la revista. I, l'any 1888, tan sols hi trobarem una col·laboració de crítica literària en dos lliuraments: *Camilo Castelo Branco*, d'un tal Ashavero,³⁹ conegut segons diu ell mateix de l'autor estudiat i, per informacions que dona, freqüentador, fins i tot a nivell professional, de les editorials portugueses. Es tracta d'un crític moralista, que retreu a Castelo Branco la seva última etapa d'inspiració zoliana. El mateix enfocament es fa evident en el treball que Ashavero va publicar a la revista el 1889 amb el títol *Literatura y literatos portugueses del siglo XIX*: Bocage, José Agostinho de Macedo, Garrett amb el *Frei Luis de Souza*, considerat com «*la joya de más valor de todas las literaturas dramáticas conocidas*», Herculano, Castelo Branco, Júlio Dinis, l'introduïdor de la novel·la naturalista «*sana*», tipus anglès, a Portugal, oposat a Eça de Queirós, l'autor de «*la suciedad a que dió el nombre de O Primo Bazilio*», Pinheiro Chagas, l'humil i documentat Braga, João de Deus, «*el primer poeta portugués*», Quental amb els seus «*sonetos admirables*», Gomes Leal o l'escriptora Guiomar Torresão, les obres de la qual «*se conoce que la autora las escribió en los buenos momentos en que la mujer no intentaba salir de su esfera natural*», són alguns dels noms citats per Ashavero.⁴⁰

El 1889, «*La Ilustración Ibérica*» va publicar, en dos lliuraments, un article de Joaquín García-Goyena de clara inspiració iberista en el qual es postulava una prèvia comunitat cultural i una posterior unió econòmica, bo i deixant de banda la qüestió de la unió política, que tanmateix hi bategava com un desig encara irrealitzable. El títol de l'article és molt explícit: *La unión ibérica*.⁴¹ L'autor parteix d'una identitat historicocultural i literària que està per damunt (o per sota) de la separació política:

«De igual suerte se equivocan los que afirman que la unión ibérica no existe como los que suponen que ha llegado el momento de que desaparezcan las cinco quinas estrelladas que destacan en el escudo portugués para ser sustituidas por el león y el castillo que constituyen las armas españolas; que, si en lo político alcanzó dicha unión amalgamada y pasajera vida bajo el trono de los Felipes desde la muerte del desgraciado rey D. Sebastián hasta el total decaimiento de las armas españolas con don Felipe IV, en el reino de la idea existe sin interrupciones de ninguna clase, pues engrandeciéndose la unión en

la Ilustración Ibérica traduciéndolo del Jornal do Comercio de Lisboa. // A.O.» (núm. 121 [25-IV-1885], ps. 266-267). L'article es va acabar de publicar al número següent (núm. 122 [2-V-1885], ps. 283 i 286).

39. Publicats al núm. 295 (25-VIII-1888), p. 539, i al núm. 296 (1-IX-1888), ps. 555 i 558.

40. Núm. 342 (20-VII-1889), ps. 455 i 458-459.

41. Núm. 331 (4-V-1889), ps. 278-279 i núm. 332 (11-V-1889), ps. 294-295 i 298.

las regiones del espíritu, quedó a cubierto de los odios de pueblo y de las ambiciones de raza.

»Justificanlo así los fastos de una historia brillante cual ninguna y ensalzada por todas las naciones, que más que lazo implica unidad indestructible en el campo de las letras; porque si España merece el primer puesto entre los estados europeos cuando de literatura se trata, y se invocan los laureles del poeta y del cronista, al ser alabada nuestra patria siente el portugués extraña sensación, quizás la única bastante para acallar breves momentos su rivalidad política, pues las fronteras lusitanas no pudieron impedir desde hace siglos que toda la península se alzara a un solo impulso, vertiendo sus sentimientos en raudales de poesía.»⁴²

L'article, d'un evident to castellanista (fixem-nos que les quatre barres desapareixen de l'escut d'Espanya invocat per l'autor), és una exposició documentada i erudita de la història politicoliterària de Portugal per tal de demostrar les seves relacions amb la cultura i la literatura espanyoles: s'hi destaca l'origen gallec de la literatura portuguesa, els paral·lelismes entre D. Dionís i el seu avi Alfons X, les relacions entre la poesia històrica de tots dos regnes i les correspondències entre les èpoques d'espendor literària peninsular amb els monarques Joan II d'Aragó, Enric IV de Castellà i Pere duc de Coïmbra, amic de Juan de Mena i escriptor en castellà;⁴³ el seu fill, el conestable de Portugal, és lloat per García-Goyena, perquè, a partir de la font comuna de Juan Manuel, fa la mateixa revolució a la literatura portuguesa que la que fa el Marquès de Santillana a la castellana, la qual cosa permet a l'autor d'insistir en la idea d'ibericitat literària:

«Su hijo, el condestable de Portugal, es uno de los ejemplos más ilustres de que el historiador puede valerse para probar la unión ibérica literaria realizada constantemente a través de los siglos con esa fuerza irresistible de que es capaz una literatura que descansa en iguales principios y en idénticas fuentes que los de la región vecina; pues si importante fue D. Pedro como poeta, siguiendo una senda ya iniciada por sus antepasados, mayor importancia reviste el condestable al llevar a su patria igual innovación que la surgida en Castilla por el marqués de Santillana, D. Íñigo López de Mendoza.»⁴⁴

Les comparacions segueixen, en el segon lliurament de l'article, a partir dels noms de Cervantes i Camões, tots dos depuradors de les respectives ficcions nacionals en contra de la decadència que comporta l'al·legoria cavalleresca i

42. Núm. 331, p. 278.

43. La llengua del qual, però, presenta una inspiració «no exenta de las incorrecciones de estilo a que da margen el valerse de un lenguaje extraño» (núm. 331, p. 279).

44. Ibidem.

popular. Cal assenyalar que García-Goyano no força la història per buscar paral·lelismes: així com remarca les coincidències també estableix les aritmies (diferent penetració dels llibres de cavalleries, falta de poema religiós i de crònica històrica a Portugal, amb un desenvolupament més lent de les cròniques que a Castella, etc...) i no s'està de declarar les influències «pernicioses», com ara la del gongorisme en les lletres lusitanes. El repàs literari, que s'ocupa també dels autors brasilers dels segles XVII-XIX, acaba amb els noms d'escriptors que, des dels inicis del XIX, han contribuït (i aquí ens trobem amb una de les preocupacions típiques de la crítica de l'època, també quan es parla d'autors catalans o castellans) a la creació d'una literatura genuïna i pròpia: Almeida Garrett, Pinheiro Chagas, Feliciano de Castilho, José da Silva Mendes Leal (tots ells creadors del drama nacional), Camilo Castelo Branco (en qui es condensa la millor novel·la de la «región vecina») o els poetes José Agostinho de Macedo (vencedor del gongoritzant Bocage), António Ribeiro i Francisco Manuel do Nascimento, a més a més dels també poetes Magalhães, Castilho i Garrett, autors «cuyas obras son anuncio de días no lejanos en que la vecina región alcanzará el florecimiento de una literatura indígena y extraña a las invasiones extranjeras». L'article acaba amb una reflexió que va molt més enllà de l'iberisme cultural i que explica perfectament la qualificació de «regió» aplicada a Portugal:

«Una vez demostrada la unión de España y Portugal en lo que a sus literaturas se refiere, y dejando aparte el problema que bajo distintas formas han planteado los políticos, sin resultado alguno, con el objeto de que rija a ambas naciones una misma forma de gobierno, réstanos manifestar que las dificultades de dicha unión desaparecerían si, apartándola de la esfera de la política, se intentase en lo que concierne a las estrechas relaciones de fraternidad en que deben coexistir los dos países; y quizás no esté lejano el día en que esas reformas anunciadas se realicen, unificándose la moneda para facilitar el tráfico mercantil, perdiendo su carácter regional las doctas corporaciones que difunden sus conocimientos en la península ibérica, afluyendo al seno de Portugal y España los productos de la humana inteligencia por medio de las exposiciones y congresos celebrados indistintamente en sus ciudades, y haciendo desaparecer las fronteras con la supresión de los derechos arancelarios, que, al dejar de existir, sacarían de su letargo a las industrias fabril y manufacturada, doblegadas por el coloso de los Estados Unidos.»⁴⁵

La referència als Estats Units ens situa en el rerefons llatínicista que sovint és indestriable de l'iberisme:

«De esta suerte puede prepararse la solución de ese otro problema, mucho más arduo por las dificultades que encuentra en su camino y que con el nombre de la unión latina tiende al predominio de nuestra raza, ya algo

45. Núm. 332, p. 298.

decaída a consecuencia del largo número de siglos que llenó con sus hechos las brillantes páginas de su historia; porque, de ambas uniones, se impone, en el orden cronológico, y en el campo de las posibilidades, esa que realizó la literatura y que sin oposiciones de ningún género tiende a verificarse en las ciencias económicas, mostrando que españoles y portugueses son todos iberos, en cuyos pechos laten iguales sentimientos, inspirados en los amores de Enrique y de Teresa.»⁴⁶

La imatge de Teresa (Galícia) i d'Enric de Borgonya (Portugal), que ja havia fet servir en el primer lliurament de l'article, serveix a García-Goyano per a il·lustrar l'amor entre les dues pàtries ibèriques. El seu article és una mostra de com l'iberisme cultural comença a adquirir tints polítics a partir de la necessitat d'articular una nova política colonial. De fet, i al costat de la creixent influència nord-americana a Cuba, coincideix en el temps amb la campanya iniciada en la publicació «La España Regional» arran del sentiment de frustració que havia provocat la conferència de Berlín (1885). Frederic Rahola havia declarat en aquella revista l'any 1886 que Portugal «*debiera ser mercado nuestro*» i diferents articles havien defensat la unió de les germanes ibèriques per plantar cara als poderosos que es repartien el pastís africà. L'any 1890, davant l'Ultimatum britànic, «La España Regional» acceptarà l'iberisme, si bé desvinculant-lo de les vel·leitats republicanes.⁴⁷

A partir del 1889, tan sols alguna ressenya escadussera ens parlarà a «La Ilustración Ibérica» de les lletres lusitanes:⁴⁸ ni tan sols el 1890, l'any de l'Ultimatum, no hi trobarem pràcticament cap article dedicat a Portugal. Només la tèbia declaració del corresponsal a Madrid, Kasabal, el qual, a propòsit de la crisi, lamenta la poca coneixença que hi ha entre les dues nacions germanes. Segons Kasabal, les declaracions de simpatia espontànies són fetes en moments

46. *Ibidem*. El mateix impuls de llibertat que va separar Portugal ha donat origen a un poble que, per les seves semblances amb l'espanyol, pot donar lloc a la unió economicocultural, pirueta amb què acaba l'article: «*Y no se crea que se pierde en lontananza esa unión tan perseguida por los que comprenden sus trascendentales consecuencias, pues el germen de libertades y la igualdad de costumbres que en Portugal encuentra el español no acusan sólo la independencia de un pueblo que se levanta en contra de las preponderancias extranjeras, sino que es al propio tiempo la demostración más patente de que, rota la unidad política, los mismos elementos que sirvieron para disgregarla volverán a unir en estrecho abrazo el porvenir económico y científico de dos naciones que han vivido siempre confundidas bajo idéntica enseña literaria.*»

47. Cf. Víctor MARTÍNEZ-GIL, *El naixement de l'iberisme catalanista*, op. cit., ps. 44-51.

48. Són ressenyes d'Alfred Opisso, com la dels *Primeiros Versos* (1896) de Romeros Romaninhos (núm. 699 [23-V-1896], p. 327), la de *Musgos e Rosas* (1896), de la poetessa Albertina Paraizo (publicada, amb els versos que João de Deus va dedicar a l'autora, al núm. 744 [3-IV-1897], p. 214), «*poetisa que se inspira en lo que deben inspirarse las mujeres, en los sentimientos más dulces y tiernos de la humanidad*», o, amb una innegable abnegació per les autores portugueses, el llibre de contes *Infelizes* (1898), el primer volum que va publicar la coneguda Ana de Castro Osório, la qual no «*escribe como un hombre, sino como una mujer, pero como mujer que sabe observar, describir, pintar y expresar los más delicados matices del sentimiento. El portugués resulta, manejado por ella, uno de los idiomas más dulces y flexibles*» (núm. 797 [9-IV-1898], p. 232). Val a dir que Osório es va acabar convertint en una feminista militant amb obres com *As Mulheres Portuguesas* (1905).

excepcionals al damunt del nul intercanvi cultural existent entre tots dos països. Kasabal es limita a predicar un hispanolusitanisme cultural sense cap rerefons iberista. Encara més, creu que l'iberisme és perjudicial per al coneixement de tots dos pobles, ja que els fa enemics, i el suposa instigat per les potències estrangeres:

«Pero en cuanto se sale de las disertaciones históricas o de las producciones eminentemente literarias, aparece la nublada negra, el coco con que se ha querido espantar muchas veces a nuestros vecinos: el iberismo.

»Hacer ver en cada español amante de Portugal un conquistador, en cada portugués que simpatiza con España un mal patriota, ha sido la obra lenta y provechosa de los que han explotado a los dos pueblos.

»No ha contribuido poco a esa obra Inglaterra, como contribuyó en otros tiempos Francia.»⁴⁹

Aquesta va ser tota la reacció de la revista a l'Ultimatum, és a dir: no cap.⁵⁰ Una publicació que es titulava «La Ilustración Ibérica» no va fer cap mena de declaració institucional a favor de Portugal, tan sols aquest manifest antiiberista d'un dels col·laboradors de Madrid. De fet, la crisi de l'Ultimatum sembla accelerar la deslusitanització de la revista. Així, al número 417, publicat el 27 de desembre de 1890, si bé encara hi havia els escuts portuguès i espanyol al títol, van desaparèixer els preus de subscripció que especificaven les tarifes per a Espanya, Portugal, Cuba i Puerto Rico en una banda, i «Extranjero» en l'altra. I al número 418, publicat el 3 de gener de 1891, van desaparèixer també els dos escuts, d'un disseny molt del segle XIX, i el títol va passar a ser guarnit amb una il·lustració de tipus modernista que representava la musa de les belles arts. Igualment, el subtítol que encapçalava el volum de 1890, imprès per a l'enquadernació a final d'any o a començament del 1891, perdia les referències als escriptors portuguesos i es limitava a posar els noms de tots els col·laboradors. Més endavant, tot plegat es farà més explícit: «La Ilustración Ibérica» serà un «Semanario científico, literario y artístico con la colaboración de distinguidos escritores españoles e hispano-americanos», il·lustrat «por los mejores artistas nacionales y extranjeros». El títol, «La Ilustración Ibérica», deixava de tenir, doncs, les reminiscències lusitanistes del començament, i adquiria un significat molt més vague que l'identificava tan sols amb Espanya, desplaçament de sentit que s'apropiava del terme «Ibèria» des de l'espanyolisme castellanista i que no era pas privatiu de la revista. Il·lustra perfectament aquesta apropiació un dels poemes publicats arran de la Guerra de Cuba, aquesta sí resseguida amb tota mena de detalls informatius i propagandístics. El poema, titulat *La Noble Iberia*, era escrit

49. Publicat dins la secció *Madrid*, núm. 369 (25-1-1890), p. 50.

50. Rocamora, que tan sols es refereix a aquest article de Kasabal quan parla de «La Ilustración Ibérica», pot induir a error quan afirma: «Como señaló La Ilustración Ibérica, españoles y portugueses sólo sustitulan ocasionalmente su indiferencia mutua por mensajes patrióticos y fraternales. La propia revista confirmó tal idea, pues a pesar de ostentar en su cabecera el escudo portugués, pasadas las primeras reacciones, se olvidó de los problemas portugueses» (*El nacionalismo ibérico 1792-1936*, op. cit., p. 128). En realitat, la revista ja feia temps que s'havia oblidat dels portuguesos.

per José Rodríguez López, i signat a Santiago de Chile el 8 de maig de 1898. En triu dues estrofes on apareix l'epítet «iber»:

*«El genio ibero nació
con el numen de la gloria,
en todas partes brilló,
y España se eternizó
en el templo de la historia.
[...]
¡Avante, nobles iberos!
¡A luchar con fiera saña!
Enpuñemos los aceros,
antes que esos bandoleros
manchen la honra de España.»⁵¹*

3. Un mercat i moltes llengües

«La Ilustración Ibérica» demostra els límits de l'iberisme cultural de la Restauració. En algun moment, com en l'article de García-Goyena, sembla connectar amb els sectors més combatius de l'iberisme regionalista i regeneracionista, els de la publicació «La España Regional». Tanmateix, les desiguals reaccions d'aquesta revista i de «La Ilustración Ibérica» l'any 1890 demostren clarament les diferències que hi ha entre una posició que acaba derivant en l'hispanolusitanisme i en el no-res, i un iberisme que es vol clarament regenerador. «La Ilustración Ibérica» es va quedar voluntàriament al marge d'uns nous plantejaments que, enllaçant amb el regionalisme, acabaran desembocant, a partir del tombant de segle, en l'iberisme catalanista. És evident, a més a més, que «La Ilustración Ibérica» no és el fogar d'autors portuguesos que la crítica ha volgut veure: en 730 números al llarg de quinze anys tan sols trobem vint-i-dues col·laboracions d'autors portuguesos i no van arribar ni a cinc les ressenyes dedicades a aquesta literatura.⁵²

51. Publicat al núm. 809 (2-VII-1898), p. 419. Cal dir que al *Prospecto* d'aquest any llegim sobre la revista: «*extendida por toda España y no poco apreciada en el extranjero*», declaració ben allunyada de les primeres que posaven l'èmfasi en l'existència d'un públic hispanoportuguès. Aquest desplaçament del significat del mot era força normal en la poesia espanyola del segle XIX. Al seu poema *Colombo* Manuel de Cabanyes ja escrivia: «*¡Oh Americanos, acatad a Iberia!*» i parlava de las «*Iberas quillas*» (cf. Sebastián PUIG, *El poeta Cabanyes. Notas biográficas, «Preludios de mi lira y otras poetas»*, Documentos, Barcelona, Oliva de Vilanova, 1927, ps. 96 i 100). Es pot citar també un poema com *Las Delicias de Iberia*, que el 1832 va servir per a felicitar la infanta espanyola María Isabel Luisa (citada per Antoni-Lluc FERRER, *Le mythe de la Renaissance catalane: une question de chronologie dans la culture méditerranéenne?*, dins AUTORS DIVERSOS, *Els Països Catalans i el Mediterrani: mites i realitats*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, p. 124).

52. Tampoc l'atenció a la literatura gallega no va ser gaire alta, per bé que hi apareix algun article com *La poesia gallega en los siglos XIII y XIV* (núm. 189 [14-VIII-1886], ps. 522-523) de

Malgrat tot, seria injust negar la importància d'una publicació que no deixava de respondre a l'intent de crear un mercat basat en l'iberisme cultural i que, per tant, va contribuir a despullar l'iberisme dels aspectes exclusivament polítics i econòmics, la qual cosa és fonamental per a explicar-se l'auge de l'ideari al segle XX. Les armes amb què ho va fer, això sí, eren molt pobres. No hi havia cap públic hispanolusità capaç d'aguantar o seguir la publicació, i aquesta, ja des del començament, va derivar de manera natural cap a l'hispanisme *tout court* i fins i tot, al llarg de la dècada dels noranta, cap a l'interès per la literatura catalana.⁵³ Com altres publicacions iberistes del XIX ja citades, «La Ilustración Ibérica» va intentar crear en el seu públic una certa familiaritat amb les cultures i les llengües de la Península. L'ideal de Valera, però, quedava molt lluny de tot plegat. Anys després, en el seu diàleg amb Unamuno, Maragall renovaria la proposta, ara ja capaç d'anar més enllà del dualisme hispanoportuguès, de crear una revista ibèrica, però la mort del poeta català ho truncaria tot.⁵⁴ Al llarg del segle XX, han anat sorgint altres iniciatives en el sentit de crear publicacions d'àmbit ibèric. Hi destaca la revista «Bandarra», subtitulada «*Arte e Letras Ibéricas*» i publicada a Porto entre els anys 1953 i 1964, una publicació en portuguès que contenia textos en castellà, gallec o català (el poema de Fèlix Cucurull, amb traducció de Manuel de Seabra al portuguès, *Per a quan seré vell*).⁵⁵ L'hivern de 1976, Manuel de Seabra i Carlos Fonseca e Silva van editar a Lisboa la revista «Pasàrgada» amb articles en basc, gallec, portuguès, castellà i català, i amb una inscripció quintilingüe a la contraportada que deia: «Cal que ens acostumem a llegir indiferenciadament en les llengües de tots els pobles de la Península» (per bé que els textos en basc hi eren traduïts). Es tracta d'un dels últims exemples d'un

Manuel Amor Meilán, i alguna traducció, com la que J.F. Sanmartín y Aguirre va fer d'un poema de Rosalía de Castro sota l'epígraf *Poesía Gallega*, traducció que començava «*Mi mal, que no tiene cura...*» (núm. 208 [25-XII-1886], p. 830). La revista havia dedicat un article necrològic a Rosalía (núm. 138 [22-VIII-1885], ps. 539-542) a càrrec d'Antonia Opisso (reproduït a Carme HERMIDA GULÍAS, *Rosalía de Castro na prensa barcelonesa (1863-1899)*, Edicions do Patronato Rosalía de Castro, 1993, ps. 120-123).

53. Al llarg de la dècada dels noranta és quan trobem a la revista més presència de la literatura catalana en forma de ressenyes («L'Avenç» sempre hi és elogiat) o d'escadussera traducció d'autors esdevinguts clàssics com ara Guimerà. L'oblit del lusitanisme coincideix amb l'esclat del Modernisme, i això significa, a la pràctica, substituir en bona mesura les referències portugueses, és a dir no castellanés (i recordem que la revista, feta de cara al mercat espanyol i també amb un cert provincialisme, s'obria fins a la guerra de Cuba amb una secció titulada *Madrid*), per les referències catalanes. Al *Prospecto* de l'any 1893 s'hi declara que la revista vol tenir un «*carácter esencialmente modernista y progresivo*».

54. Escrivia Maragall: «*Una Revista Ibérica, o Celtibérica, escrita indistintamente en nuestras lenguas, de modo que se acabase por leerlas y entenderlas ya indistintamente. Nadie como usted podría emprender esto: usted tan cercano materialmente y espiritualmente a Portugal; usted tan vasco-castellano; usted tan discutido, porque en el fondo tan interesante, tan querido aquí. ¿Por qué no, gran amigo? Empecemos*» (carta del 5 de març de 1911, dins J. MARAGALL, *Obras completes*, Barcelona, Ed. Selecta, 1981, II, p. 943).

55. Cf. Perfecto E. CUADRADO, *La revista Bandarra en el contexto de las relaciones culturales hispano-lusas*, dins AUTORS DIVERSOS, *Congreso Internacional de Historia y Cultura en la Frontera*.

iberisme que es volia amb capacitat política revulsiva. Les transformacions polítiques i culturals dels últims anys han portat aquestes qüestions, altre cop, cap a plantejaments més culturalistes (si bé alguns autors com José Saramago no s'han estat de reivindicar l'iberisme com una font d'oposició a la integració europea i al capitalisme). Han sorgit, sobretot en la zona fronterera hispanoportuguesa, iniciatives com «Espacio / Espaço escrito» (primer número del 1987), revista d'investigació literària bilingüe en castellà i portuguès publicada a Badajoz, o «Hablar / Falar de Poesia» (primer número del 1997), també de Badajoz, però que inclou la participació d'institucions portugueses i catalanes, ja que el consell de redacció el formen tretze revistes literàries. Ràfols-Casamada va fer el dibuix de la portada del primer número, en el qual van aparèixer poemes seus i de Joan Brossa en català sense traducció, per bé que les dues llengües de la revista són el castellà i el portuguès. La publicació recull els diferents trets que defineixen el nou iberisme: un cert resistencialisme («*nenhuma norma europeia poderá obrigar a que, como a moeda única, tenha de haver um poema único*») amb una vaga idea de comunitat cultural («*Se trata de abrir un diálogo*») que no exclou tradicions iberistes més significatives (amb articles com *O iberismo de Teixeira de Pascoaes* d'António Cândido Franco publicat al primer número), però que tampoc no les fa absolutament necessàries.⁵⁶ Són exemples que demostren que, malgrat tot, la idea de crear un mercat cultural peninsular, amb un rerefons més o menys iberista, continua existint. Es tracta d'una antiga aspiració que malda per resoldre les contradiccions creades al llarg de la història i que té el mèrit, si més no, d'enfrontar-se a l'*statu quo* cultural i polític, en definitiva estatal, imperant.

VÍCTOR MARTÍNEZ-GIL

1er. *Encuentro de Lusitanistas españoles, Tomo I* (Cáceres, Universidad de Extremadura, 2000, ps. 543-564).

56. Els dos fragments citats pertanyen als dos textos de presentació de la revista del número 1 (Outono / otoño de 1997). Per bé que amb un abast diferent, cal citar també la revista de viatges «Península», publicada pel Grup 62 de Barcelona i subtitulada «*España y Portugal a fondo*» (el número 1 és de l'abril de 1998). Tot i que era escrita en castellà, la publicació, que a començament del 2002 ha estat substituïda per una «Descubrir» que n'eixampla el radi d'acció a l'Europa i l'Àfrica pròximes, tenia una clara vocació de proximitat peninsular.